

הקדמה

מרדכי אביעם

ואחסונם עד העברתם למרכז זה או אחר. כאלו הן, למשל, מצודת ראש זית והמצודה בנחל תות. עם זאת, אין ספק כי מי ששמר על המצודות האלו ואולי גם מי שליווה את שיירות הסחורות בדרכן היו חיילים. כאן המקום לציין את בעיית המינוח. מהי מצודה? מהו מבצר? בבדיקות שערכנו לא הצלחנו למצוא סדר הגיוני או תובנה כלשהי להגדרתו של אתר מסוים במונח 'מצודה' או במונח 'מבצר'. גם ההסבר שהתקבל מהאקדמיה העברית ללשון לא הניח את דעתנו. לאחר התלבטות החלטנו שנשאיר לכל אחד מהכותבים לכנות את האתר מושא מאמרו בכינוי הנראה לו. המונח היחידי שראינו הסכמה כלשהי לגביו הוא 'מצד', מבנה מבוצר קטן, שבהגדרתו יכלול גם מה שמכונה 'מגדלים'.

בשנת 2013 נערך כנס ראשון מסוגו במכללה האקדמית כנרת שעסק במבצרים ובמצודות בצפון הארץ מראשית הופעתן בתקופת הברונזה התיכונה (התקופה הכנענית) ועד לביצורי צה"ל בגבול הלבנון. הספר המוגש בזה מסכם את ההרצאות שנשאו בכנס ואליהן התווספו מאמרים פרי עטם של חוקרים אחרים שלא הרצו בכנס ובכך העשירו את הקובץ המיוחד הזה. אנו גאים כי בכנס עצמו וכמובן בספר שממשיך אותו, לא הסתפקנו רק במאמרים ארכיאולוגיים של חפירות וסקרים, אלא שילבנו בו גם מאמרים היסטוריים המאירים את הרקע להקמתם של חלק מהמבצרים והמצודות. בנוסף לכך בחרנו לשלב בספר ארבע יצירות אמנות של כמה אמנים ישראלים. בחודש אפריל 2014, נפתחה בגלריית 'הקצה' בנהרייה תערוכה שכותרתה "בונקרים, חומות וחפירים" שאותה אצר האומן יצחק דה לנגה. בעת ארגון התערוכה נודע לאוצר על הכנס שנערך כמה חודשים קודם לכן במכללת כנרת ועל

ארץ ישראל היא כידוע 'גשר בין יבשות' אשר שימש צבאות רבים לנוע מצפון לדרום ובכיוון ההפוך. על כך מעידים מקורות היסטוריים רבים, מהתנ"ך דרך תעודות וכתובות קיר מצריות, כתובות אשוריות, ספרות הלניסטית ומקורות עות'מאניים, ועד למסמכי הצבאות במלחמת העולם הראשונה. עדויות של ממש למסעות אלו נמצאות בשכבות השריפה שנחשפות בתלי הארץ ובשרידי המצודות והמבצרים שנבנו ונהרסו חליפות. צפון הארץ עשיר במיוחד בשרידי מבצרים, מצודות ומצדים מתקופות שונות. הסיבה העיקרית היא, כמובן, העובדה שהגיאוגרפיה של הגליל והגולן מתאפיינת בנקודות טופוגרפיות טקטיות שולטות מן ההיבט הצבאי. בנוסף לכך צפון הארץ סבל פחות מפיתוח מואץ בעשרות השנים האחרונות וכך השתמרו לנו שרידים של עשרות רבות של מבנים – רובם צבאיים ומקצתם אזרחיים – החל ממגדלים קטנים שיכונו להלן מצדים או מצדיות, דרך מבנים גדולים ומרשימים שיכונו כאן מצודות ומבצרים. המשמעות והחשיבות של מבנים צבאיים אלו נובעת מהרעיון הכפול הגלום בהם. מצד אחד, בנייה של קירות עבים ותחכום צבאי יוצרים הגנה מרבית וקושי עבור התוקף שמבקש לפרוץ פנימה, ומצד שני גובהו של המבנה מאפשר תצפית, לעתים למרחק רב ולעתים לסביבה הקרובה בלבד. כוח צבאי היושב בהם יכול לשלוט ולהגן חלקית על דרכים, שטחים חקלאיים, מקורות מים ויישובים סמוכים ובו בזמן להתריע, להגן ולהחזיק מעמד עד בואם של כוחות צבאיים גדולים לעזרה. הרושם שיוצרים מבנים אלו יכול לעתים גם לשמש כהרתעה, הפגנת נוכחות, יצירת תחושת ביטחון והוכחה של שליטה. שימוש נוסף במבנים מבוצרים היה גם למטרות מנהליות/אזרחיות כמו איסוף מסים חקלאיים

בולטת מאד היעדרותם של מבצרים ומצודות מן התקופות הרומית והביזנטית. התופעה מוכרת ברחבי הארץ הנושבת ומערכת ביצורים קיימת בעיקר על ספר המדבר וגבולותיה. תקופות אלו היו של שלום וביטחון, ובצפון הארץ הופרע השקט של התקופה הרומית רק עם פרוץ המרד הגדול. אז בוצרו ברחבי הצפון יישובים רבים תחת שרביטו של יוסף בן מתתיהו, כפי שמשקף במאמרם של ארובס, ליבנר ודוידוביץ'. אך אפיזודה זו הסתיימה בתוך זמן קצר לאחר הגעת הצבא הרומי לאזור. חומות היישובים והביצורים נהרסו ועד לתקופה הצלבנית, במשך למעלה מאלף שנים, לא ידע צפון הארץ פעולות התבצרות, למעט ביצור ערים בתקופה הביזנטית.

כיבושה של ארץ ישראל על ידי הצלבנים הביא למהפך מסוים באופי הביצורים. העובדה שהצלבנים היו מיעוט שולט בארץ ושהייתה זו 'ארץ קטנה מוקפת אויבים' הביאה לבניית מערכת ביצורים מורכבת ביותר. היו אלו מבצרים של פיאודות שנועדו למגורי האדון ואביריו, ולשמירה על אדמות ודרכים; מבצרים של הצבא המלכותי, מבצרים של מסדרי האבירים, מבצרי גבול ומתקני חקלאות מבוצרים. האוכלוסייה המקומית והשליטים הערבים שסביבה לא האירו פנים אל המיעוט השולט. במקרה אחד הקימו שליטי דמשק הערבים מהשושלת האיובית מצודה חזקה במורדות החרמון, הישר מעל העיר הצלבנית המבוצרת בניאס, הלא היא מצודת נמרוד. השלטון הצלבני ובעלי האחוזות הקימו ברחבי הצפון כ-13 מצודות, מצדים ומגדלים. בתקופה הממלוכית נהרסו רבים מהביצורים הצלבניים, אך חלק מהם המשיך לשמש אם כי ניתן לומר באופן כללי שהשלטון הממלוכי החזק לא נזקק למבצרים רבים כדי לבסס את אחיזתו בארץ. מאלה ניתן לציין את מצודת נמרוד, מצודת הונין ומצודת צפת. השליטה הייתה באמצעות מנהל חזק ותקין, מערכת דרכים משופרת וייסוד כפרים מוסלמים ברחבי הארץ וחיזוקם.

לעומת זאת, תחת האימפריה העות'מאנית הגדולה הלך מצב הביטחון והתדרדר בצפון וגם באזורים אחרים, וכך עלה כוחם של תקיפים ומושלים מקומיים שתחת שרביטם הוקמו וחודשו מבצרים ומצודות רבים. כך היה בימיהם של האמיר פאח'ר אלדין, טאהר אל עומר וג'וזאר פחה.

ושוב, כאשר המרד הערבי בבריטים פגע בתשתיות, בצבא, במשטרה ובאזרחים, והמצב הביטחוני בארץ בין ערבים ליהודים וגם בין המחצרות העבריות והשלטון הבריטי התדרדר, הפך המיעוט השלטוני הבריטי את

הספר העתידי. הרצאה בנושא מצודות צפון הארץ שולבה במהלך הצגת התערוכה, ובעקבותיה הועלה הרעיון לשלב כמה מהיצירות בתוך הספר. אנו חושבים כי יש חידוש מרענן בשילוב אמנות ישראלית רלוונטית בתוך ספר מחקרי ופופולרי. כך שולבו בראש כל שער יצירותיהם של מיכה אולמן (חתן פרס ישראל), יצחק דה לנגה, לי רמון ואברהם אילת.

הספר פותח במבנים הראשונים שניתן לזהותם כמצדים או מצודות בתקופת הברונזה התיכונה. בשני המקרים, במצד עין טמיר ובמצודה בקריית שמונה מנסים החוקרים לתת לשרידי המבנים גם משמעות שלטונית של הערים הגדולות הסמוכות – העיר ששכנה בתל כברי והעיר ששכנה בתל אבל בית מעכה. שני המבנים יש בהם, אולי, כדי להצביע על גבול תחומה של העיר. אליהם מצטרפת גם ההצעה לראות בשרידים שנחשפו בנהרייה כמצודה.

תקופת הברזל מיוצגת על ידי שלושה אתרים. מצודת הר אדיר ומצד ראש זית וכן מצד ליד עינות ציפורי. השניים הראשונים מוצעים כאן כמאחזים של השלטון הפניקי, השכן הצפוני של ממלכת ישראל. המצודה הגדולה שהתגלתה בראש הר אדיר, נישאת גבוה מעל סביבתה והייתה, כנראה, בעלת משמעות צבאית גרידא. משה כוכבי אף ניסה לקשור אותה אל הפסוק המקראי "ערי מבצר הצדים..." (יהושע י"ט, 35). מצד ראש זית מתנשא מעל עמק עכו ומוצע שתפקידו היה מנהלי-צבאי, לאחר שהשטח עבר לחירם מלך צור בפרשה המתוארת בספר מלכים והקרויה "ארץ כבול". האתר השלישי, שהתגלה בחפירות הצלה, היה אמנם בראש גבעה אך שלט רק על סביבתו הקרובה, והוא מתחבר למערכת של מצדים המגנה על אדמות חקלאיות בתחומה של ממלכת ישראל.

שני מאמרים מציגים מצודות מן התקופה ההלניסטית שהוקמו כנראה במהלך כיבושה של ארץ ישראל על ידי אלכסנדר מוקדון וצבאותיו. בהמשך, הפכה ארץ ישראל לשטח מריבה ומלחמה בין בית תלמי לבית סלבקוס עליו נטשה סדרת 'המלחמות הסוריות'. סביר להניח, כפי שמציעים חוקרים רבים, כי מקצת שרשרת המצדים והמצודות שנחפרו ונסקרו בגליל מתקופה זו נבנה על רקע מלחמות אלו. במחצית השנייה של המאה ה-2 לפנה"ס חל שינוי במצב הפוליטי בארץ ישראל עם עלייתו של בית חשמונאי והרחבת הטריטוריה היהודית. ניתן להניח כי מבצרים ומצודות שהיו נטושים נושבו וחוזקו מחדש, ואולי היו גם כאלו שנבנו לראשונה בתקופה זו ואף נכבשו בידי צבאות החשמונאים, כפי שמוצע לגבי מצודת תפן ומצודת קרן נפתלי.

ספורים אנו מוצאים רצף סטרטירגפי של מצודות. למשל, מצודת העיר של חצור שבה נמצא רצף של מצודות מתקופת הברזל ב' (הקדומה ביותר, ושמה הייתה תחתיה מצודת העיר הכנענית?), ומעליה מצודה בבליית, מצודה פרסית ומצודה הלניסטית. אתר אחר, שונה מעט, הוא הר תבור שם הייתה מצודה הלניסטית, מעליה ביצור מימי המרד הגדול ולבסוף מצודה מימי הביניים. ניתן להבין מכך, כי השיקולים בבחירת המיקום להקמת המצודות לא היו רק טופוגרפיים וטקטיים, אלא מערכת רחבה ומגוונת הרבה יותר של שיקולים שבסופה נבחר האתר המתאים ביותר למתכננים בכל תקופה.

כמו כן, ראוי לציין את העובדה כי בארבע מן המצודות הנסקרות בספר זה התגלו כלי עבודה חקלאיים: הר אדיר, חורבת ראש זית, נחל תות ושער העמקים. יש בכך כדי להעיד כי יושבי מקצת מן המצודות עסקו גם בחקלאות, או שחקלאים שפעלו סביבן הסתופפו בצל המצודה.

בסוף הספר הוספנו טבלה עם פירוט כל המצדים, המבצרים והמצודות בצפון הארץ וכן נספח ובו הצעות לטיולים, ביקורים וסיורים במבצרי הצפון.

ארץ ישראל למערכת של ביצורים. הבולטים ביותר, כמובן, הן תחנות המשטרה שהוקמו בארץ אבל בולט מעל כולם הוא ביצורו של גבול הצפון באמצעות מבצרי הטיגרט, מוצבי הפילבוקס והגדר שהיה מבצע מיוחד במינו.

מכאן אל צה"ל. עם הקמת המדינה וביסוס גבולותיה בשלבים השונים, היתה המחשבה הצה"לית בתחילת הדרך כי ניתן יהיה לשמור על הגבול באמצעות חיילים בתצפיות ובעמדות, לרבות שימוש במצודות הטיגרט בצפון. אפילו יחידה מיוחדת הוקמה לצורך זה ושמה "משמר הגבול"; סמלה הוא מצודת טיגרט. אך האירועים הכתיבו אחרת. התנכלויות מעבר לגבול והקמת ארגוני החבלה לזרועותיהם, חייבו את צה"ל לעבור גם הוא לשיטת התבצרות אשר בבסיסה, בדומה למצודות הקדומות, תפיסת שטחים שולטים, קשרי עין, מיגון חזק ואגרסיבי וכיום, עם הפיתוחים המודרניים, גם הרבה מאד אמצעי התראה אלקטרוניים משוכללים. ריכוז של קבוצת מבצרים ומצודות מאזור גיאוגרפי נתון, כמו הנדון בכרך זה (ראו טבלה בסוף הספר) מעלה בבירור תופעה מעניינת. מרבית המצודות לא הוקמו אחת מעל השנייה בתקופות שונות! רק באתרים